

جریدہ علمیہ

مشتخت جلیلہ اسلامیکہ جریدہ رسمیہ سیدر

رجب سنہ ۱۳۴۰

عدد ۷۳

شمذیلک آیدہ بر نشر اولتور

بدیخی سنہ

(دار الحکمة الاسلاميه نثرى)

— علم کلام —

— دليل —

دليل « لغتده مرشد وما به الارشاد معناسنه در. اصطلاحده «ما يلزم من العلم به العلم بشئ آخر - يعنى دليل برشيدركه آنى بيلمكدن بشقه برشيئ بيلمك لازم كاير. تعريفده اولان (علم) متكلمين، يقينه حصر وتخصيص ايتكارندن دليل يالكيز دليل يقينى به منحصر اولمش ودليل ظنى يده (اماره) تسميه قلمش ومارهده (ما يلزم من العلم به الظن بشئ آخر) ديه تعريف اولمشدر. فقط تعريفده كي علم، بعضاً مذهب حكمايه اولديغي كي ظنهده تشميل ايدلمش وبناء عليه دليل يقينى، دليل ظنى ناميله ايكي نوع عد اولمشدر.

حقيقتده دليل دكل ايسهده لگن دليله مشابه اولان شينه دخى (شبهه) اطلاق اولمش و (ما يشبه الدليل وليس بدليل) ايله تعريف ايدلمشدر.

دليل اصولى: ما يمكن التوصل بصحيح النظر فيه اوفى احواله الى مطلوب خبرى. يعنى دليل اصولى اولشيدركه كندوسنه ويا احواله نظر صحيح ايله مطلوب خبرى به توصل ممكن اولور. تعريفده كي «او» لفظى محدودى تقسيم ايجوندور. زيرا دليل بعضاً مركب، بعضاً مفرد اولور. چونكه موصل مطلوب اولاجق صورتده ترتيب مقدماته توقف ايدن نظر، نفس دليله تعلق ايتديكي جهندن (دليل مركب) در. مثلاً «عالم ممكندر. هر ممكن وجودنده بر مؤثره محتاجدر» قولمز دليل مركب اوله رق نفسنده نظر وتأمل ايله عالمك وجودنده بر مؤثر وخالفه محتاج اولديغه توصل ممكن اولور. بونظر، نفس دليلده جريان ايتيوبده احوالنده اجرا اولنورسه (دليل مفرد) اولور. مثلاً «عالم» اثبات صانع ايجون دليل مفرددر. احوالىده عالمك حدوث وامكانى و بر صانعه احتياجى در.

ايشته بواحوالى تأمل ونظر صحيح ايله عالمك بر صانع وخالق موجود اولديغى جزم واذعانه توصل ممكن اولور.

امكاندن مراد يا امكان خاص دركه ايكي طرفدن ضرورت سلب اولنديغندن توصل اولنوب اولنماسى جائزدر ديمكدر. يا خود جانب وجود ايله مقيد اولان امكان عامدر. بصورتده

ممکن، ممنعه مقابل اوله رق عدم توصلده ضرورت اولمادیغنی افاده ایدر. یاخود معنای لغویسیله تمکن واقفدار معنایی مراددر.

امکان ایله قییددن مراد، دلیله بالفعل توصل معتبر اولمادیغنه تنبهدر. وصول یرنده (توصل) تعبیری نظرده اولان تکلفه منی در. چونکه نظرك حقیقی، انسان بیلدیکی شی واسطه سیله بیلمدیکی شیلردن ایسته دیکنی اوکرمک واکا مناسب وملایم کوره جکی معلومات ومستحضراتی طویلایوب ترتیب ایله برهیت مخصوصیه وضع وادخال ایتمکدن عبارتدر. بو ایسه اومطلوبك ذاتیات وغرضیاتندن معلومات مناسبیه ظفریاب اولنجه یه قدر نفیسنده اولان صور مناسبه غزونهك بر صورتندن دیگر صورته انتقال ایله ذهنك حرکه سینه محتاج اولدیغندن بر امریسیر دکدر. بناء علیه تکلفی افاده ایدن تفعل صیغه سیله «توصل» تعبیر اولمشدر.

دلیل منطقی: قول مؤلف من قضایا می سلمت الزم عنها لذاتها قول آخر» یعنی دلیل منطقی ایکی ویا دهها زیاده قضیه لردن، مقدمه لردن مرکب بقولدر که هر نه زمان آنلر تسلیم اولنسه لر آندن لذاتها قول آخر لازم کلیر. (قول مؤلف) قیدی عندالمنطقی دلیلك مرکب اولوب مفرد اولدیغنی، (لذاتها) قیدی ایسه مقدمه اجنبیه واسطه سیله نتیجه ویرن قیاس مساواتی دلیلك تعریفدن اخراجی افاده ایدر.

(قول آخر) دن مراد نتیجه در. مدعا ومطلوب دخی دینور. فقط دلیلدن حصولی جهتیه «نتیجه»، دلیل ایله ادعا اولندیغنی جهتیه «مدعا»، مطلوب ایله اثبات اولدیغنی جهتیه «مطلوب» تسمیه اولنور. یاخود استدلاله شروعدن اول «مدعا»، شروعدن صکره تحصیلدن اول «مطلوب»، استدلال تکمیل اولندقدنصکره «نتیجه» دیرلر. اصولی ایله منطقی آراسنده اولان نزاع، لفظ دلیله در.

عالم، ممکن موجوددر. هر ممکن موجود ایچون البته بر صانع وارددر. او ایله ایسه عالم ایچون بر صانع وارددر «مثال سابقه مزده هیئتیه برابر مقدمه لرك مجموعه منطقیون، دلیل اطلاق ایدرلر. اصولیون ایسه كرك مرتب اولسون کرکسه غیر مرتب اولسون اشبو مقدمه لرك دلیل اطلاق ایتدکاری کی حد اصغر اولان یالکیز (عالم) ده ده دلیل اطلاق ایدرلر. بناء علیه دلیل اصولی ایله دلیل منطقی آراسنده نسب اربعه دن عموم وخصوص مطلق وارددر. دلیل اصولی اعظمدر. مرکب ومفرد شاملدر. دلیل منطقی ایسه اخصدر. یالکیز مرکبه مخصوصدر.

— لزوم عادی ، اعدادی ، تولیدی ، عقلی —

دلیلده کی لزوم و توصل هر نه قدر متفق علیه ایسه ده لیکن اولزومك لزوم عادی ، یا لزوم اعدادی ، یا لزوم تولیدی و یا لزوم عقلی اولدیغنده اختلاف واردر . اشاعره یه کوره دلیلک مطلوب و نتیجه یی استلزامی «لزوم عادی» در . یعنی هر نه قدر جناب حق اوزرینه واجب دکل ایسه ده لیکن مطلوبه توصلی و نتیجه یه علمی خلق اوزره عاده الله جاری اولمشدر . زیرا جمیع ممکنات ، ابتداءً و بلا واسطه جناب حق مستنددر . ممکناتدن هیچ برشیک جناب حقندن صدوری واجب دکلدر .

جناب حق فاعل مختاردر . اشیادن هیچ برشیک ایجادی دیگرینک ایجادی استلزام ایتدیکنندن آرالرنده لزوم حقیقی یوقدر .

آنحقی بعض اشیانک ایجادی عقبنده دیگرلرینی ایجاده عاده الله جاری اولدیغندن لزوم عادی واردر .

مثلاً تماس نار عقبنده یا نمخی ، شرب مأدنصکره صویه قائمخی خلق ایلمسی عاده اللهک جریانئ ایلدر . بدون الاحراق تماس ناری ، بدون التماس احراقی خلق ایتک ید قدرت و مشیتنده در . فقط افعالندن بر فعلک جناب حقندن صدوری دائمی یا خود اکثری اوله رق تکرر ایدرسه — اجرای عادته صادر اولدیغندن — (عادی) دینور . تکرر ایتزسه و یا قلیلاً صدور ایدرسه (خارق عاده) یا خود نادر دینور . عقب نظرده حاصل اولان علم دخی بلا وجوب جناب حقندن صدورینی بادی ، بو ایسه دائمی یا خود اکثری اولمغله عادی در . بناء علیه بو لزوم دخی عندالاشاعره لزوم عادی در .

حکمایه کوره «لزوم اعدادی» در . زیرا آنلره کوره دلیلک عقبنده نتیجه یه علمی خلق ایتک جنساب بارییه واجبدر . چونکه ذهنی اعداد تام ایله اعداد و متهی قیلار . نتیجه یی خلق ایتسه محل لازم کلیر . محل ایسه مبدأ فیاضدن محالدر . فیضده اولان اختلافات ، قوالبک اختلاف استعدادی حسیله در . اشیانک خلق و ایجادی ماهیتلرینک استعدادینه تابعدر . بناء علیه دلیله علم ، نتیجه یه علمک وجودینی اعداد و تهیه ایتدیکنندن عندالحکماء آرلرنده اولان لزوم ، لزوم اعدادی در .

معترله یه کوره «لزوم تولیدی» در . دلیلک مقدمه لرینه علم ، نتیجه مطلوبه یه علمی تولید ایدر دیرلر . چونکه آنلره کوره افعال عباد ، عبادک مخلوقی اولدیغندن جناب حقندن غیری مؤثر اثبات ایتدیلر و او مؤثرندن صادر اولان فعلی ایکی قسم اعتباریله حرکت یدمئلویه

« فعل بالمباشره » و حرکت مفتاح کبی به (فعل بالتولید) دیدیلر . و تولید دخی بر فعلک
 فاعلی ایچون فعل آخری ایجاب ایتمسندن عبارت در دیه تعریف ایتدیلر . حرکت ید ایله
 حرکت مفتاح کبی که یدک حرکتی فاعلی اولان کیمسه ایچون مفتاحک حرکتی تولیدایدر .
 بناء علیه دئيله علم ، نتیجه یه عالمی تولید ایتدیکندن عندالمرتله آره لرنده اولان لزوم ،
 « لزوم تولیدی » در .

امام رازی به کوره « لزوم عقلی » در . مشارالیه کوره اشیانک جهاسی بلا واسطه
 هر نه قدر مخلوق الهی ایسه ده لیکن بعض اشیا آره سنده لزوم نفس الامری بولنش و برینک
 وجودی دیکرینک وجودی عقلی استلزام ایلمشدر .

نتیجه یه علم ، دلیلتک مقدمه لرندن منفک اولمیه رق بعض افعالی بعض افعاله لازم کلیر . بناء علیه
 بری دیکرینی استلزام ایتمسیله عندالامام الرازی آره لرنده اولان لزوم ، لزوم عقلی در .

— دلیل عقلی ، دلیل نقلی —

دلیل ایکی قسمشدر . دلیل عقلی ، دلیل نقلی در .

مقدمه لر ی بالکنز عقلی اولورسه (دلیل عقلی) در . حدوث عالمی اثباتده : عالم
 متغیردر . هر متغیره حادثدر . او یله ایسه عالم حادثدر کبی . دلیل عقلی ، مقدمات یقینه دن
 مرکب اولورسه یقین افاده ایدر . اولمازسه یقین افاده ایده مز .

مقدمه لرك بعضیسی عقلی بعضیسی ده نقلی اولورسه (دلیل نقلی) در . عاصیك ناره
 استحقاقی اثباتده : مأمور بهی ترك ایدن عاصیدر . هر عاصی ایسه « ومن یعص الله ورسوله
 فاوله نار جهنم » قول شریفیه ناره مستحقدر . او یله ایسه مأمور بهی ترك ایدن ناره
 مستحقدر کبی .

ظاهراً دلیلتک صرف عقلی و یا صرف نقلی و یا خود عقلی ایله نقلی دن مرکب اولارق
 اوج قسم اولسی لازم کلیرسه ده لیکن مقدمات نقلیه نك صدقی ، مخبرك صدقه متوقف
 اولوب مخبرك صدقی دخی نقل ایله اثبات ایتك دوری مستلزم اوله جفتدن اثباتی بهمه حال
 عقله — یعنی صدقه دلالت ایدن معجزه سنه نظره — متوقفدر .

حاصلی دلیل نقلی صدق مخبره اودخی دلیل عقلی به مستند اولدینی جهته جمیع مقدماتی
 نقلی اوله میوب بعضی مقدمه سی نقلی اولور . بناء علیه دلیل یا صرف مقدمات عقلیه دن ترکیب

ایدرک (دلیل عقلی) و یا خود عقلیه ایله نقلیه دن ترکب ایدرک (دلیل نقلی) تسمیه اولمقله ایکی قسمنه منحصردر .

دلیل نقلی حقیقه — لفظک مجاز و یا کنایه اولمسی احتمالیله برابر خلافتیه بر دلیل عقلی ظهور ایتسی احتماله منی — اکثر اشاعره یقین افاده ایتز دیدیلر ایسه ده محققین عندنم دلیل نقلی شرعی، احکام شرعیه ده یقین افاده ایدر . زیرا الفاظدن مقصود اولان معانی ، شارع طرفدن نقل اولنان قرینه لر ایله صورت قطعیه ده تعین ایتشدیر . خلافتیه دلیل ظهور ایتیه جکی دخی شارعک صدقیله مجزومدر ، بناء علیه دلیل نقلی شرعی ، یقین افاده ایدر . فقط نقلی غیر شرعی ده منقول عنک صدقه معجزه کی دلیل قطعی بولنیوب خلافتیه دلیل عقلی ظهور ایتسی احتمالی موجود اولدیغندن یقین افاده ایتز .

دلیل نقلی ، دلیل عقلی به معارض بولنورسه — هر ایکی دلیل ایله عمل ایتک ممکن اوله مدیغی و دلیل عقلی بی ترجیح ایله عمل ایتکده دخی فرع ایله اصلی ابطال لازم کلوب بودخی فرعک بطلانسه مؤدی اولدیغی جهتله دلیل عقلی به معارض اولیه جق صورتله دلیل نقلی بی تأویل ایتک لازم اولدیغی محققین علما بیان بیورمشلردر .

— دلیل انی ، دلیل لمی —

(دلیل انی) معلولدن علتیه ، اثردن مؤثره استدلال اولناندر . عالمدن صانعیه ، دوئماندن آتشک وجودینه استدلال کی . بواسطه استدلال ، ارسطو کی مشائیون مسلکیدر .

وجه تسمیه سی : معلول و اثرک خارجده کی وجودیه علت و مؤثرک وجودینه علم محقق اولدیغندن تحقیق معنایی مفید اولان (ان) به نسبت ایدلسیدر .

(دلیل لمی) علتدن معلوله ، مؤثردن اثره استدلال اولناندر . آتش ایله دخانک وجودینه استدلال کی . بواسطه استدلال دخی افلاطون کی اشراقیون مسلکیدر .

وجه تسمیه سی : علت و مؤثرک خارجده وجودی ، معلول و اثرک خارجده کی وجودیه علت اولدیغندن عایت معنایی مفید اولان « لم » به نسبت ایدلسیدر .

بعضاً — بر تعبیر مخصوص اولمق اوزده — ذهنک معلولدن علتیه انتقالی خصوصیه (استدلال) ، علتدن معلوله انتقالی طریقه دخی (تعلیل) نامی ویریلور . ۹۰۲

— استدلال —

استدلال لغتده دلیل کتیرمک و دلیل ایله آکلامق معنانه در . «تقریرالدلیل لاثبات» المدلول « دیه تعریف اولنور .

بوده درت قسمدر . برنجیسی : سبب ایله مسبب اوزرینه استدلالدر . مس نار ایله نارک احراقنه استدلال کی .

ایکنجیسی : مسبب ایله سبب اوزرینه استدلالدر . احراق ایله مس ناره استدلال کی . اثردن مؤثره استدلال بوقسمدن معدوددر . اوچنجیسی : سبب واحدک ایکی مسبدن بریله مسبب آخره استدلالدر . آتش اوزرنده بولنان بر چوملکده کی صویک غلیانیله حرارتی اوزره استدلال کی . دوردننجیسی : متلازمیندن بریسیله دیکرینه استدلالدر . جناب حقه عالم اولمقلغنک وجوبیله علمک جناب حق ایله وجوب قیامنه استدلال کی .

واقعا بونلردن هر بریله استدلال اولنه بیلورسه ده فقط معرفت جناب باری یه صالح اولان ایکنجی ودردنجی نوع استدلالدر .

برنجی نوع استدلال، جناب باری حقنده محالدر . زیراجناب حق، واجب الوجوددر . کندوسی ایچون سبب، تصور اولنه ماز بناء علیه اوچنجی قسم دخی برنجیسی کی محالدر .

— قیاس، استقراء، تمثیل —

دال ایله مدلول آره سنده کی اشغال مناسبتنه مبنی (دلیل) اوچ قسمدر . قیاس ، استقراء ، تمثیل در .

زیرا دلیل ، مدلولی مشتمل اولورسه قیاس ؛ مدلول دلیلی مشتمل اولورسه استقراء ؛ دلیل ایله مدلولی اوچنجی بر امر ، مشتمل اولورسه تمثیل در .

(قیاس) کلی نك حالی ایله جزئی نك حالی اوزره استدلالدر . عالم متغیردر . هر بر متغیر حادثدر . اويله ایسه عالم حادثدر . یاخودهر بر انسان حیواندر . هر بر حیوان متحرکدر . اويله ایسه هر بر انسان متحرکدر کی . قیاس اگر مقدمات یقینی دن ترکیب ایدرسه یقین افاده ایدر . (استقراء) تتبع اولنان جزئیاتک حاليله کلی اوزرینه استدلالدر . اوده ایکی در . استقراء تام ، استقراء ناقص . اگر جزئیاتک جمله سی تتبع اولنورسه (استقراء تام) ، بعضیسی تتبع اولنورسه (استقراء ناقص) دینور .

استقراء تامه قیاس مقسم دخی تسمیه اولور . قیاس کی یقین افاده ایدر .
موالید یامعدندر ، یانبآندر ، یاحیواندر . بونلرک هربری حادثر . اویله ایسه موالیدده
حادثر کی . استقراء ناقص ایسه ظن افاده ایدر . مثلاً مشهور ومعلوم اولان حیواناته
نظراً کلی اوزرینه حکم اولنه رق « هر حیوان چیکنر ایکن هپ آلت چکه سنی اویناتیر »
دینلسه تمساح - تتبع ومشاهده اولنان حیواناته مغایر اولدینی جهته - آندن خارج قلوب
استقراء ناقص اولور . بناءً علیه قیاس مقسم صورتندن ماعداده استقراء تام حصولی غایت
متمعر ، بلکه ده ممنوع ومتعذر در .

چونکه برکلی نک جمیع افراد و جزئیاتک احوالی بربرر تتبع ایله کسب اطلاع ایتک عادتاً
محالدر . بعض جزئیاته اطلاع ایسه حکم کلی بی افاده ایتز .

(تمثیل) حکمک علتنده اشتراکری بولندی ایچون بر جزئی نک حالیه دیگر جزئی نک
حالی اوزرینه استدلالدر .

مثلاً : نینذ تمر ، خمر کی حرامدر دینلرکده نینذ ایله خمر ، علت حرمت اولان اسکارده
مشرتک اولدقلرندن حکم مذکور اوزره استدلال ، تمثیل اولمش اولور .
اگر علت حکم ، قطعی اولورسه تمثیلک نتیجه سی دخی قطعی اولور . وبو صورتده
علت حکم ، امرینه شامل اولمغله کبری عداولنه بیله جکندن اشبو تمثیل ، قیاسه راجع اولمش
اولور .

تمثیله متکلمین (قیاس الغائب علی الشاهد) ، فقها ایسه (قیاس فقهی) ، علماء بیان
دخی (تشبیه) تسمیه ایدر لر . تمثیل دخی استقراء ناقص کی ظن افاده ایدر .

قدماء ، استقراء ایله تمثیلی دلیلک لواحقندن عد ایتمشلر ایسه ده لیکن فنون جدیده
آربابی علوم طبیعی و مادییه قصر نظر ایلدکلرندن علوم مذکور نک قواعد و قوانینی تأسیسده
استقراء لرینی اساس اتخاذا ایتمشلر و بناءً علیه استقراری اصل دلیلدن قیلمشلر در .

(استقراء) ده حقایق جزئیهدن حقایق کلیه بی استخراج طریقیدر . بودخی علوم خارجیّه
مادییه مخصوصدر دیدیلر . استقراء دخی تام ومحکم اولمشی وتدریجی وقوع بولمشی
شرط قیلوب شرائطی جامع اولمیان استقراء ناقصه (افتراض) نامی ویردیلر . فقط بو
افتراضی دلیلدن عد ایتیوب یا لکنز دلیلله مقدمه قیلمشلر در . بناءً علیه نظریات فیه دنیلان

استقراء ناقص ، افتراضدر . دلائل یقینیه دن دکلدر . بوکا استناد ایدن احکام مظنونیه حقایق مثبتہ نظر بلہ باقیلہ ماز .

— دوران وعدم وجدان —

بعضاً (دوران) ایله یعنی دائرک دورانیله مدارک علت اولمسنه استدلال اولنورسده فقط بودخی یقین افاده ایتیموب ظن افاده ایدر . چونکه معلول علتی ایله دوران ایتدیکی کبی علت دخی معلولی ایله دوران ایتدیکنندن وابوت بنوت کبی امرین متضایفین دخی یری بریله دورانده بولندیغندن دائرک مدار اوزره دورانی ، مدارک دائره دائماً علت اولمسنی استلزام ایتمز . [۵]

کذلک (عدم وجدان) یعنی دلیلک انتفاسیله مدلولک انتفاسنه استدلال دخی یقین افاده ایتمز . چونکه مستدل عندنده برحکمک دلیلی بولنماسندن حکم مذکورک نفس الامرده دلیلی اولماسی لازم کلدیکی کبی دلیلک نفس الامرده موجود اولماسندن حکمک موجود اولماسی لازم کلز . بناءً علیه دلیلک انتفاسی مدلولک انتفاسنه دلیل قطعی اوله ماز . اشبو ظن افاده ایدن دلیلر — عملده حصول یقین شرط اولمادیغندن — احکام عملیه فرعیه بی اثباتده کافی ایسه لرده لکن احکام اعتقادیه یقینیه بی اثباتده اصلاً کافی دکلدرلر . زیرا متکلمینک مطالبی ، مطالب یقینیه اولدیغندن دلیلده حصول یقین شرطدر .

حسنین عونی

[۵] الدوران ترتب الشئ علی الشئ الذی له صلوح العلیه ، کترتب الاسهال علی شرب السقمونیا . والشئ الاول یسمى دائراً والثانی مداراً . وهو علی ثلاثة اقسام . الاول ان یکون المدار مداراً للدائر وجوداً لاعدماً کشرب السقمونیا للاسهال ، فانه اذا وجد وجد الاسهال واما اذا عدم فلا یلزم عدم الاسهال . لجواز ان یحصل الاسهال بدواء آخر . والثانی ان یکون المدار مداراً للدائر عدماً لاوجوداً کالحیة للعلم . فانها اذا لم توجد لم یوجد العلم . اما اذا وجدت فلا یلزم ان یوجد العلم . والثالث ان یکون المدار مداراً للدائر وجوداً وعدماً کالزنا الصادر عن المحصن . لوجوب الرجیم علیه . فانه کلاً وجد وجب الرجیم . ولما لم یوجد لم یجب . کذا ذکره السید الشریف .